

Utópia a obnova: mesianistický aspekt u Jakoba van Hoddisa a Gejzu Vámoša (na pozadí štúdie Samiho Sjöberga)

Dagmar Garay Kročanová

GARAY KROČANOVÁ, D.: Utopia and Restoration: The Messianic Aspect in the Work of Jakob van Hoddis and Gejza Vámoš (on the Background of Sami Sjöberg's Chapter)

SLOVENSKÁ LITERATÚRA, vol. 69, 2022, no. 3, pp. 280-288

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovlit.2022.69.3.7>

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4291-9408>

Key words: modern Jewish Messianism, Expressionism, Jakob van Hoddis, Gejza Vámoš

The article provides a summary of Sami Sjöberg's text "Redemption, Utopia and the Avant-Garde. German-Jewish Visions of the Future" (2015) which outlines the context of Jewish Messianism in the early 1920s Germany with the special focus on the ways in which it inspired Expressionist writers. Sjöberg understands avant-garde art and writing as a means of making abstract concepts more real and as a way for recontextualizing the tradition. Through Jakob van Hoddis' concept of *Selbstpoetik* – a poetics of the self –, Sjöberg presents the idea of the personal messiah as a form of utopia. Even though the philosophy of Gejza Vámoš drew on different literature, both in his fiction and philosophy, the author revisits the key tenets of the dogma – creation, revelation and redemption. He tackles the problem of fragmented reality (the principle of cruelty), separation of man from God, Jewish segregation and the questioning of the meaningfulness of religious rites. He outlines a vision of the new era, restoration (a return to the original unity, the principle of love and Golden Age), but also the expectation of a catastrophe. Although Vámoš's modernist version of the new world is invested with restorative and utopian attributes, it primarily accentuates rational, scientific and prognostic solutions for the perceived problems.

Štúdia Samiho Sjöberga¹ *Redemption, Utopia and the Avant-Garde. German-Jewish Visions of the Future* (Vykúpenie, utópia a avantgarda s podtitulom *Vízie budúcnosti v dielach nemeckých židovských spisovateľov*)² vyšla v rámci série štúdií o európskej avantgarde a modernizme a je zaradená v druhej časti zborníka *Utopia* (Ayers – Hjartarson – Huttunen – Veivo 2015) v rámci tematického bloku *Rationalism and Redemption* (Racionalizmus a vykúpenie).

Príspevok polemizuje s autormi,³ ktorí zdôrazňujú sekulárnu orientáciu nemeckého expresionizmu a mesianizmus považujú za čisto rétorický prvok. Zámerom S. Sjöberga je, naopak, ukázať relevantnosť mesianizmu v prvej tretine 20. storočia pre mnohých nemeckých autorov židovského pôvodu, ktorých tvorba sa radí k expresionizmu. Úvodná časť štúdie približuje kontext židovského mesianizmu v Nemecku na prelome storočí, jadrom príspevku je osvetlenie osobitého prepojenia mesianizmu a expresionizmu, ku ktorému prichádza v poetike subjektu (*Selbstpoetik*) Jakoba van Hoddisa (vlastným menom Hans Davidsohn, 1887 – 1942).

Moderný židovský mesianizmus a Selbstpoetik Jakoba van Hoddisa

S. Sjöberg ilustruje atmosféru dvadsiatych a čiastočne aj tridsiatych rokov v Nemecku citátom z knihy Ernsta Tollera (1893 – 1939) *Bol som Nemcom: autobiografia revolucionára* (1934): „Všadeprítomné námesačné presvedčenie, že človek, vodca, [...] mesiáš náhle príde a urobí zázrak; náhle sa objaví a prevezme na svoje plecia zodpovednosť za budúcnosť; zdokonalí život, vyženie strach, odstráni biedu, vytvorí nových ľudí, nové nádherné kráľovstvo“ (citované podľa Sjöberg 2015: 185). Tollerove slová vyjadrujú aj tri základné dogmatické očakávania židovského mesianizmu: príchod mesiáša situovaný do budúcnosti; predstavu vykúpenia spojenú s nastolením mesiášskeho veku alebo ríše odlišnej od aktuálnej reality; možnosť personálneho mesiáša, ktorá bola prítomná v židovskom myslení v stredoveku, ale ktorú v 19. storočí potlačilo židovské osvietenstvo a socialistické myšlienky. Mesianizmus bol v prvej tretine 20. storočia prítomný v židovskom myslení vďaka filozofom a intelektuálom ako Franz Rosenzweig (1886 – 1929), Ernst Bloch⁴ (1885 – 1977), Walter Benjamin (1892 – 1940) a iní. Avantgardnému

1 S. Sjöberg je samostatným výskumným pracovníkom Fínskej akadémie na univerzite v Helsinkách. K oblastiam jeho výskumu patrí literárna komparatistika, dejiny a filozofia vedy, transnacionalizmus a literárne dejiny, výskum knižnej kultúry. Špecializuje sa tiež na teóriu a históriu avantgárd. Je jedným zo šéfredaktorov periodika *Journal of Avant-Garde Studies*, ktoré vydáva vydavateľstvo Brill sídliace v Leidene v Holandsku. Je spolueditorom publikácie *Jewish Aspects in Avant-Garde* (Židovský aspekt v avantgarde, 2005) a autorom monografie *The Vanguard Messiah: Lettrism between Jewish Mysticism and the Avant-Garde* (Avantgardný mesiáš: lettrizmus medzi židovským mysticizmom a avantgardou, 2015).

2 Štúdia je výstupom projektu Fínskej akadémie Židovskí spisovatelia v západoeurópskych avantgardách 1908 – 1939.

3 S. Sjöberg uvádza ako príklad dve publikácie: *Die Modernität des Expressionismus* (1994) Thomasa Anza a Michaela Starka, *The End of Expressionism: Art and the November Revolution in Germany, 1918 – 1919* (1990) Joany Weinsteinovej.

4 S. Sjöberg uvádza, že podľa E. Blocha mesianizmus pomôže odstrániť z ideálov socializmu marxistický dôraz na ekonomiku (Sjöberg 2015: 186, poznámka pod čiarou číslo 8).

282 umeniu patrí zásluha, že v snahe spojiť umenie a život zrealizovalo abstraktné intelektuálne koncepty nového sveta (Sjöberg 2015: 186).

Mesianizmus bol nielen náboženskou, ale aj politickou záležitosťou. Mesiašská predstava o novom, inom veku, o obnove a zmene spoločnosti v dotyku s ľavicou a anarchizmom nadobudla revolučný charakter. Pôvodná predstava mesiáša ako transgresívnej postavy, narúšajúcej vžitú náboženskú morálku, imponovala avantgardným umelcom. Do moderného umenia sa premietla aj ako deštrukcia tradičných foriem a/alebo hľadanie nových foriem. Presvedčenie o radikálnosti budúcej zmeny, prejavujúce sa ako revolučnosť predstáv v oblasti spoločnosti i umenia, spôsobilo, že mnohí autori odmietli racionalizmus a nahradili ho mystickými očakávaniami. Tento prvok mesianizmu v avantgardnom umení kritizoval napríklad český židovský spisovateľ Kamil (Camille) Hoffmann (1878 – 1944), podľa ktorého expresionizmus, podfarbený judeokresťanským didakticizmom, viedol autorov k hmlistým abstrakciám a odvádza ich od skutočnej revolty (Sjöberg 2015: 189).

Mesianistické prvky v expresionizme neboli čírou rétorikou, ale vyjadrovali túžbu po odlišnej, lepšej spoločnosti. Vykúpenie sa chápalo aj ako „oprava“, návrat k pôvodnej, stratenej jednote. Príznačnou črtou mnohých avantgardných umelcov židovského pôvodu bolo spájanie modernity so židovskou tradíciou, respektíve využitie tradičných prvkov v utopických projektoch. Nešlo teda o vymedzenie sa voči tradícii, ale o zásadnú aktualizáciu tradície pri vytváraní modernity. Radikálna estetika pritom nemusela znamenať progresívne politické názory (Sjöberg 2015: 190). Ako príklad uvádza dielo Alberta Ehrensteina (1886 – 1950), v ktorom sa spája moderná revolučná utópia s nostalgiou za predkapitalistickou minulosťou a s presvedčením o etickom príspevku židovstva, podobne ako je to v tvorbe Alfreda Lichtensteina (1889 – 1914) a Paula Adlera (1878 – 1946). V súvislosti s ďalšími autormi sa zmieňuje o prvkoch mesianizmu v ich diele, aj keď nie je možné jednoznačne povedať, čo pre nich znamenala predstava vykúpenia: E. Toller sa otvorene hlásil k myšlienkam socializmu, ale jeho hra *Die Wandlung* (Premena, 1919) dokazuje, že ho ovplyvnili aj mesianistické predstavy. Erich Mühsam (1878 – 1934) inklinoval k anarchizmu a zároveň k apokalyptizmu, čím prepájal politický a utopický radikalizmus. Franz Werfel (1890 – 1945) zdôrazňoval myšlienku univerzálneho vykúpenia, ktoré je zásadnejšie než politická revolúcia (Sjöberg 2015: 190-191).

Podstatná časť Sjöbergovej štúdie približuje, ako sa mesianistické impulzy podieľali na utvorení poetiky subjektu J. van Hoddisa a ako sa pretavili do jeho poézie. J. van Hoddis bol spoluzakladateľom berlínskeho Nového klubu (1909) a Neopetetického kabinetu (1910 – 1912), do okruhu ktorého patrili aj ďalší umelci židovského pôvodu, napríklad Kurt Hiller (1885 – 1972), Georg Heym (1887 – 1912), Salomo Friedlander (známy ako Mynona, 1871 – 1946), Alfred Lichtenstein (1889 – 1914), Else Lasker Schülerová (1869 – 1945) a ďalší. K návštevníkom Neopetetického kabinetu patril aj filozof náboženstva Oskar Goldberg (1885 – 1953), ktorý v roku 1908 vo svojej knihe o tóre (*Pentateuch*) využil kabalistickú numerologickú tradíciu na dokázanie existencie Boha. S. Sjöberg uvádza, že Goldbergov prístup prispôsobuje náboženskú tradíciu textovej manipulácii a z hľadiska pokusu „zja-viť“ stopy Boha prítomné v textoch je mesianistický (Sjöberg 2015: 192).

J. van Hoddis vyrastal v nábožensky založenej rodine⁵ a aj dlhoročná známosť s O. Goldbergom ho priviedla k záujmu o mysticizmus a mesianizmus, ale najmä k úvahám o jazyku. Podobne ako romantici ho považuje za obmedzujúci a neadekvátny na vyjadrenie prežívania. Odmietnutie racionality a jazyka zároveň otvára možnosť personálneho mesiáša. Tvorba básne je kompromisom medzi myšlienkami a pocitmi a ich vyjadrením. Básnická skúsenosť sa vzpiera jazykovému stvárneniu; poézia je väčšmi prítomná v procese než vo výsledku. Subjekt je čiastočne mimo dosahu jazyka, v každom okamihu je v subjekte prítomný aj niečo iné, nepochopiteľné, (zatiaľ) neznáme a nepomenované (čím J. van Hoddis nadväzuje na Rimbaudovo „*je est un autre*“ – ja je niekto iný). Myslenie nedokazuje „ja“, ale „ja“ je postulované myšlienkou. J. van Hoddis rozlišuje medzi pra-ja („ja“ som iné; to, čím som; postulát myšlienky) a „ideou ja“ (predmet myšlienky a zároveň základ poetiky). Subjekt si nikdy nemôže plne porozumieť a nie je racionálnou formou bytia. Nepochopiteľné v subjekte je neznámym zdrojom pre personálneho mesiáša a pre jeho aktualizáciu (Sjöberg 2015: 194-195). „Nepochopiteľné je preto formou utópie (abstraktného nie-miesta), na ktoré sa projektuje mesiášsky potenciál [...] van Hoddisova *Selbstpoetik* umožňuje vnútornú utópiu svojho druhu, ktorá sa môže stať univerzálnou prostredníctvom aktualizácie mesiáša“ (Sjöberg 2015: 195). Nepochopiteľné v „ja“ súvisí s fragmentarizáciou subjektu a sveta; mesiášsky vek je príslubom ich scelenia. Poézia je prieskumom nepochopiteľného, osobnej utópie; tvorí (individuálnu) životnú realitu prostredníctvom znakov, symbolov a obrazov; uvoľňuje obmedzenia subjektu; obnovuje vzťah medzi umením a životom.

Báseň J. van Hoddisa *Weltende* (Koniec sveta, 1911), zaradená na úvod antológie expresionistickej poézie *Menshdämmerung* (Súmrak ľudstva, 1919), sa radí k viacerým básňam na tému apokalypsy.⁶ Sjöbergova interpretácia básne upozorňuje okrem iného na neosobnosť, neprítomnosť explicitného a individuálneho subjektívneho vyjadrenia, zdanlivo protirečiace princípom expresionizmu. Tento aspekt, rovnako ako voľné radenie obrazov, zvýrazňuje relatívnu autonómiu a automatizmus jazyka. Koniec sveta nie je len antiburzóazne ladená báseň s grotesknými obrazmi, ale obracia pozornosť k úvahám o svete, ktorý nastane, pričom (mesiášsky) príchod nového sveta je zdrojom nádeje (Sjöberg 2015: 196-197). Príkladom na avantgardné zníženie tradície je báseň *Sprichwörtliches* (Príslovečná, 1905 – 1906), v ktorej sa text talmudu stáva súčasťou „učenia“ o múdrosti modernej doby.

Van Hoddisovo uvažovanie kombinuje tradíciu židovského mesianizmu s moderným antiracionalizmom a jazykovým skepticizmom. Jeho *Selbstpoetik* je výrazom túžby po celistvosti. Aktuálne nedosiahnuteľný aspekt ja, potenciálne realizovateľný v budúcnosti, sa dá chápať ako možnosť vnútorného personálneho

5 V roku 1912 na krátke obdobie konvertoval ku katolicizmu. Tento krok vysvetľoval ako protest voči nemeckému protestantizmu a romantizmu, v ktorom si mnohí autori selektívne prívlastňovali židovské prvky (kabalú). J. van Hoddis tiež chcel vyvrátiť názory Huga von Hofmannstahla (1874 – 1929) na kabalú a talmud a vyjadriť nesúhlas s filozofiou Johanna Gottlieba Fichteho (1762 – 1814), Georga Wilhelma Friedricha Hegela (1770 – 1831), Johanna Gottfrieda von Herdera (1744 – 1803) a Friedricha Daniela Ernsta Schleiermachers (1768 – 1834) (Sjöberg 2015: 193; zdroje k týmto témam sú uvedené v poznámkach pod čiarou). Približne v rovnakom období sa u J. van Hoddisa začalo prejavovať psychické ochorenie.

6 Else Lasker-Schülerová: *Koniec sveta* (1902), Georg Heym: *Apokalypsa* (1911), Alfred Lichtenstein: *Prepad a Súmrak* (Überfall; Dämmerung, obe 1911).

284 mesiáša. Nový svet sa zjavuje prostredníctvom textov, ktoré evokujú pokrivenie a fragmentárnosť dneška i necelistvé ja v neúplnom svete.

roč. 69, 2022, č. 3

Medzi rozumom a nádejou

Z početných a vplyvných prác na tému mesianizmu v nemeckom prostredí v prvej tretine 20. storočia možno uviesť aspoň knihy E. Blocha *Geist der Utopie* (Duch utópie, 1918) a *Das Prinzip Hoffnung* (Princíp nádeje, 1938 – 1947). So záujmom sa stretla aj kniha F. Rosenzweiga *Der Stern der Erlösung* (Hviezda vykúpenia, 1921). Ku kľúčovým dielam „filozofie dialógu“ z tohto obdobia patrí práca Martina Bubera (1878 – 1965) *Ich und Du* (Ja a Ty, 1923). Myšlienky mesianizmu boli zároveň reakciou na dovtedajšie racionalistické a scientistné skúmanie židovského náboženstva a dejín. V prvej tretine 20. storočia vyšli aj viaceré texty významného neokantovského filozofa 19. storočia Hermanna Cohena (1842 – 1918), spoluzakladateľa spoločnosti na podporu židovských štúdií (1902), napríklad *Spinoza über Staat und Religion, Judentum und Christentum* (Spinoza o štáte a náboženstve, judaizme a kresťanstve, 1915), *Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums* (Náboženstvo rozumu zo zdrojov judaizmu, 1919) alebo *Jüdische Schriften* (Spisy o židovstve, 1924). V roku 1929 sociológ Karl Mannheim (1893 – 1947) vydal široko diskutovanú prácu *Ideologie und Utopie* (Ideológia a utópia), v ktorej okrem iného vyčlenil rôzne typy utópií a ich sociologický vplyv. Z prác, ktoré sa zaoberali témou dejín, možno spomenúť aspoň základné dielo západného marxizmu *Geschichte und Klassenbewußtsein* (Dejiny a triedne vedomie, 1923) od Georga Lukácsa (1885 – 1971) a esej *Über den Begriff der Geschichte* (Tézy k filozofii histórie, 1940) od W. Benjamina.

Odklon od scientistného výskumu judaizmu (v rámci histórie, náboženstva, jazyka a podobne) zdôraznením živej náboženskej tradície vyjadrovali takisto prednášky o židovskom mysticisme od Gershoma Scholema (1897 – 1982), berlínskeho rodáka a priateľa W. Benjamina, ktoré vyšli v roku 1941 pod názvom *Major Trends in Jewish Mysticism* (Hlavné trendy v židovskom mysticisme). G. Scholem v neskorších prácach vyčleňuje v modernom židovskom mesianizme⁷ dve línie: reštauračnú a utopickú. Predstava reštaurácie (obnovy) po príchode mesiáša obsahuje obnovenie chrámu i veľkosti Izraela, ide teda o návrat do zlatého veku. Utopický aspekt predpokladá radikálnu premenu sveta spojenú s príchodom mesiáša, ktorú budú sprevádzať apokalyptické a katastrofické udalosti i zázraky. Obe línie sa spájajú s nádejou na ideálny svet, ktorý nastane. Predstavu personálneho mesiáša časom nahradilo učenie o mesiášskom veku pokoja a mieru (Angel 1994: 77-78).

7 *The Messianic Idea in Judaism and other Essays on Jewish Spirituality* (Mesianistická idea v judaizme a iné eseje o židovskej spiritualite, 1971) i početné ďalšie tituly.

Stvorenie, zjavenie a vykúpenie: poznámky k využitiu tradície židovského myslenia v tvorbe Gejzu Vámoša

Gejza Vámoš sa narodil ako Géza Wertheimer.⁸ V zázname z matriky sa pri oboch rodičoch uvádza židovské vierovyznanie.⁹ O zmenu mena rodina požiadala rok po jeho narodení. V zozname promovanych a protokole o promócií na Lekárskej fakulte Karlovej univerzity v Prahe¹⁰ je kolónka „náboženstvo“ nevyplnená, teda autor sa v čase štúdií už nehlásil k žiadnemu náboženstvu.

Aj keď Vámošov postoj k židovskej náboženskej tradícii sa nedá rekonštruovať a práce o judaizme z nemeckého jazykového prostredia pravdepodobne nepoznal,¹¹ jeho dielo sa takisto vyrovnáva so zásadnými otázkami dobového židovského myslenia, ale i spoločenského a politického diania.¹²

G. Vámoš sa v beletrii i vo filozofickom diele opakovane vracia ku kľúčovým miestam dogmy, k stvoreniu, zjaveniu i vykúpeniu. Venuje sa problému fragmentarizovanej reality (princíp krutosti), separácii človeka od Boha, segregácii židovstva a s ňou súvisiacej otázke zmysluplnosti alebo vyprázdnenosti náboženského rítu. Prináša predstavu nového veku, obnovy (návratu k pôvodnej jednote, princíp lásky a zlatý vek), ale aj vídinu katastrofy. Otázkou je, či sú tieto myšlienkové okruhy korešpondujúce s tradíciami judaizmu (zdôraznené aj štylistickými kvalitami jeho textov) „čirou rétorikou“ alebo pokusom o zásadnú zmenu náboženskej a kultúrnej paradigmy.

Vámošova tvorba spadá do obdobia, ktoré vymedzujú pocity „nového veku“ a „katastrofy“. V tomto časovom úseku možno registrovať posun jeho názorov „od vykúpenia subjektu“ k „spáse sveta“, pričom zásadnú úlohu má „nádej racionality“ („svetlo a znalosti“, Vámoš 1996: 92).

V roku 1922 v úvodníku časopisu *Svojet's* nadšením víta „dobu slavianskej svobody“, ktorá je novým vekom Slovanstva, oživením „Národa“. V duchu neoromantických predstáv očakáva, že „Národ“ prijme do „srdca“ mládež, respektíve „slová [...] mladej duše“ (Vámoš 1922a: 2). O desaťročie neskôr však vo svojej dizertačnej práci *Princíp krutosti* (1932) anticipuje „kataklizmu“: „Pisateľ týchto riadkov, v tisíciach pochybnostiach, s nadšením pre lepší a nový svet a s hrúzou predtuhenej krvavej kataklyzmy kládol veľké očakávanie v sprostredkujúcu

8 Za pomoc pri získaní výpisu z matriky vo Vámošovom rodisku Dévaványi ďakujem Mgr. Marte Fülöpeovej, PhD.

9 Po židovskom kongrese (1868 – 1869) sa občania židovského vierovyznania v uhorskej časti monarchie mohli prihlásiť k reformovanej neologickej vetve alebo k ortodoxii. William O. McCagg uvádza, že pred začiatkom prvej svetovej vojny v uhorskej časti monarchie žilo približne milión občanov židovského vierovyznania, avšak nie je jasné, aký počet sa „odvážil“ hlásiť sa k reformnému neologizmu (McCagg 1989: 190). Odhaduje, že šlo približne o polovicu veriacich, pričom približne 5 % veriacich zostalo pri „status quo ante“, teda pri statuse pred kongresom. Do samostatnej cirkevnej organizácie sa títo veriaci v Maďarsku združili až koncom dvadsiatych rokov 20. storočia.

10 V Prahe v deväťdesiatych rokoch 19. storočia vznikol pri nemeckej univerzite spolok Maccabi (neskôr premenovaný na Bar Kochba), ktorý sa zasadzoval o kultúrny sionizmus. V tomto spolku židovských akademikov predniesol v rokoch 1909 – 1910 M. Buber tri známe prednášky o judaizme.

11 V zozname použitej literatúry vo Vámošovej dizertačnej práci sa objavujú aj tituly v nemčine, aj keď najväčší vplyv na utváranie jeho názorov mali z nemeckej lektúry biológovia a filozofi Ernst Haeckel (1834 – 1919) a Hans Driesch (1867 – 1941). Medzi rôznymi titulmi, ktoré G. Vámoš čítal po nemecky, sú tiež diela Barucha Spinozu (1632 – 1677), Immanuela Kanta (1724 – 1804), G. W. F. Hegela a Friedricha Nietzscheho (1844 – 1900).

12 O Vámošovom záujme o dobové dianie týkajúce sa židovského hnutia v Československu svedčí rozsiahly archív novinových výstrižkov (Literárny archív Slovenskej národnej knižnice, signatúra 72 A11).

286 moc dvoch veľkých faktorov kultúrneho života: vedy lekárskej a literatúry“ (Vámoš 1996: 90).

Viaceré z Vámošových raných próz prinášajú tému necelistvosti (*Polčlovek*, 1922) či popretia autonómneho subjektu (*Paranoik*, 1922). Názov *Polčlovek* akcentuje zlyhanie kontaktu s druhým, absenciu a nedostupnosť druhej, komplementárnej polovice, ktorá by znamenala jednotu.¹³ V tomto zmysle je nájdenie druhého možné interpretovať aj ako vykúpenie (spásu). Novela *Paranoik* prináša vedomie „človeka-homo“, popierajúce predstavu individua: „ja ani nie som [...] ja nie som ja“ (Vámoš 1922b: 46). Subjekt je „iskierkou“, „atómom“, fragmentom vyššieho celku, variáciou života, respektíve „subjektom-druhom“ (Horváth 2015: 376). Vámošova interpretácia vníma človeka ako reprodukciu, opakovanie formy (obrazu), zatiaľ čo talmud, naopak, zdôrazňuje jedinečnosť a odlišnosť každej stvorenej osobnosti. Novela *Paranoik*, rovnako ako aj ďalšie prózy zo súboru *Editino očko* (1925), prináša tiež ďalšiu zásadnú subverziu tradície. Fyzické a spoločenské neduhy, choroby, smrť a utrpenie z hľadiska rozprávača potvrdzujú, že stvorenie (sveta i človeka) nie je dokonalé a „dobré“, Boh nie je spravodlivý a milosrdný. Zmysel stvorenia sa spochybňuje („zbytočná okľuka“, „rozmar“, vzostup a spád). Talmud predpokladá odlišný postoj: uvedenie si nesmiernej moci Boha, pokoru a túžbu po Bohu. Samotný fakt, že Boh stvoril svet, mu dáva hodnotu a zmysel (Angel 1994: 132).

Zatiaľ čo náboženská tradícia odporúčala nevenovať sa metafyzickým špekuláciám o stvorení, G. Vámoš sa radí k línii židovských filozofov a vedcov, ktorí podrobujú príbeh stvorenia radikálnej kritike. So stvorením sa vyrovnáva vo viacerých dielach, najvýraznejšie v úvode k románu *Atómy Boha* (1928) s názvom *Bratstvo živých* a v „prírodovednej básni“ o zrodení nového života od počatia do pôrodu *Lakomstvo*, ktorá bola pôvodne súčasťou jeho dizertačnej práce.¹⁴ V týchto textoch sa tiež najvýraznejšie objavuje štylizácia žalmu či náreku.

Zdôrazňovanie nehybnosti a večnosti anorganickej ríše (obrazy „stuhnutej lávy“ a „tvrdého kryštálu“ pod vrstvami zeme, ktoré by sa dali chápať aj ako zobrazenie „hmoty“) odkazuje k sporu medzi gréckou antickou a židovskou stredovekou filozofiou o večnosť hmoty verzus stvorenie sveta z ničoho, pričom samotný názov románu kombinuje antickú a judeokresťanskú tradíciu. Na počiatku života vo Vámošovej verzii príbehu stvorenia nie je Božie slovo, ale plávajúce; dianie a etapy stvorenia nie sú Božím plánom, ale náhodou („rozmarom“); človek nie je obdarený dušou a duchom, ale je súčasťou prírody, ovládaný pudmi, (nateraz) neschopný konštruktívne využívať rozum. Plodenie a narodenie sú momentom, keď sa proces stvorenia opakuje na rádovo nižšej úrovni, teda možno ho vysvetľovať ako „zjavovanie“ pôvodného Božieho konania. V románe *Atómy Boha* sa táto forma manifestácie Boha vníma negatívne ako Zurianov (nechcený) vstup do záhrady Stvoriteľa.

Na druhej strane, G. Vámoš vo svojom výklade stvorenia (v beletrii), respektíve evolúcie (v dizertácii) vníma ako zásadný moment proces podobný ľudskej

13 Možné iné interpretácie názvu (súvislosť s Platónom a súvislosť so smrťou obsiahnutou v subjekte) som uviedla v prácach z konca deväťdesiatych rokov *Človek v diele Gejzu Vámoša* (Garay Kročanová 1997) a *Gejza Vámoš* (Garay Kročanová 1998).

14 Neskôr ju publikoval v časopise *Slovenské smery* (Vámoš 1934/1935).

ontogenéze: štiepenie pôvodnej jednoty na fragmenty (bunky, atómy), ktoré majú následne tendenciu k zhľukovaniu a nepochopiteľnému konkurenčnému správaniu (princíp krutosti). Pochopenie tohto procesu je odhalením princípu organického života, momentom zjavenia prostredníctvom videnia, ktorého prostriedkom je mikroskop. Táto forma zjavenia je v súlade s rozumom či – povedané inak – rozum umožňuje pochopiť a prijať zjavenie. Príležitosť Božieho vedenia sa dostáva vynálezcom prístroja a lekárovi. Mikroskop je zároveň nástroj spásy, ktorý môže vyjadrovať Božiu lásku a zainteresovanosť na osude človeka. Parafrazujúc vyjadrenie Jána Števceka (1983), lekár smie byť kópiou a opozíciou Boha len s obmedzenými kompetenciami: protagonista románu *Atómy Boha*, túžiaci posunúť hranice poznania ešte ďalej, je potrestaný.

Zatiaľ čo v novele *Paranoik* bolo poznanie identickosti ľudí dôvodom zúfalstva, v neskoršej Vámošovej interpretácii (najmä v dielach *Princíp krutosti* a *Atómy Boha*) sa stáva argumentom, ktorý popiera falošnú (a separačnú) predstavu o výnimočnosti alebo nadradenosti. Príbeh o stvorení prvého človeka (u Vámoša transformovaný na príbeh o počiatkovej jednobunkovej fáze života) zdôrazňuje spoločný pôvod všetkých ľudí (živých bytostí) z rovnakého zdroja, a teda ich rovnosť. V tomto bode je Vámošova „oprava“ sveta kompatibilná s talmudským učením. Vámošov korekčný „princíp lásky“ upriamuje pozornosť na spoločný počiatok všetkých ľudí a má viesť k novému vedomiu spolupatričnosti, k obnove jednoty. Princíp lásky je teda prejavom reštauračného mesianizmu.

V románe *Odlomená haluz* (1934) sa rovnako akcentuje myšlienka návratu k pôvodnému ideálu, ktorú vyjadruje aj mýtus o zlatom veku. Román je však zaujímavý aj ďalšími aspektmi. Zobrazenie rituálnej stránky židovského náboženstva ako zväzujúcej a nezmyselnej odkazuje k Spinozovej rozprave o vyprázdnenosti rituálu po zániku židovského štátu. Vámošova kritika „kupeckej mentality“ zasa pripomína časť Marxovej analýzy židovskej otázky (1844), ktorá upozorňuje nielen na potrebu politickej, ale aj náboženskej emancipácie židovstva.

Aj napriek sekulárnym a racionálnym postojom čerpá G. Vámoš z tradícií židovského myslenia. Podobne ako J. van Hoddis ich rekontextualizuje a včleňuje do modernistického prejavu, no v porovnaní s ním akcentuje viac spásu sveta než možnosť personálneho mesiáša. Vámošova modernistická verzia má reštauračné i utopické atribúty, avšak nový vek je podľa neho možné priblížiť, pripraviť racionálnymi krokmi, najmä pôsobením medicíny a výchovy (výchovnej literatúry, respektíve ideológie). Ide o dôveru vo vedecké, v prognostické korigovanie nedostatkov reality.

288 Archívne pramene

- Archív Karlovej univerzity v Prahe. Výpis z knihy absolventov a promočný protokol.
- Magyar Nemzeti Levéltár (Maďarský národný archív), Békés Megyei Levéltára, Gyula (Archív Békešskej župy so sídlom v Gyule), výpis z matriky narodených, záznam číslo 525/1901 – Géza Wertheimer (Vámos).
- Slovenská národná knižnica v Martine, Literárny archív, osobný fond Gejza Vámoš, signatúra 72 AJ 1 Tlač (Noviny a výstrižky), 140 jednotiek, 941 strán.

Pramene

- VÁMOŠ, Gejza [V., G.], 1922a. Čuj, národ náš drahý! *Svojeť*, roč. 1, č. 1, s. 1-2.
- VÁMOŠ, Gejza, 1922b. Paranoik. *Svojeť*, roč. 1, č. 2, s. 39-46.
- VÁMOŠ, Gejza, 1922c. Polčlovek. *Svojeť*, roč. 1, č. 5-6, s. 153-166.
- VÁMOŠ, Gejza, 1928. Úvod. Bratstvo živých. In VÁMOŠ, Gejza. *Atómy Boha*. Praha - Bratislava: EMSA, zv. XVI (Kniha prvá), bez číslovania [s. 3-26].
- VÁMOŠ, Gejza, 1934. *Odlomená haluz*. Praha: Melantrich.
- VÁMOŠ, Gejza, 1934/1935. Lakomstvo. *Slovenské smery*, roč. 2, č. 4, december 1934, s. 121-131.
- VÁMOŠ, Gejza, 1996. Lakomstvo. In VÁMOŠ, Gejza. *Princíp krutosti*. Bratislava: Chronos, s. 94-109. ISBN 80-97138-7-6.
- VÁMOŠ, Gejza, 1996. *Princíp krutosti*. (Dizertačná práca obhájená na FiF UK v Bratislave v roku 1932.) Bratislava: Chronos. ISBN 80-97138-7-6.

Literatúra

- ANGEL, Marc, 1994. Mesiáš. Zjevení. (Židovské pojetí.) In *Slovník židovsko-křesťanského dialogu*. Praha: Oikúmené, s. 77-79, 171-172. ISBN 80-85241-59-5.
- AYERS, David - HJARTARSON, Benedikt - HUTTUNEN, Tomi - VEIVO, Harri, ed. *Utopia. The Avant-garde, Modernism and (Im)possible life. European Avant-Garde and Modernism Studies*, volume 4. Berlin - Boston: De Gruyter. ISBN 978-3-11-042709-7.
- GARAY KROČANOVÁ, Dagmar [KROČANOVÁ, Dagmar], 1997. Človek v diele Gejzu Vámoša. *Slovenská literatúra*, roč. 44, č. 1-2, s. 16-26. ISSN 0037-6973.
- GARAY KROČANOVÁ, Dagmar [KROČANOVÁ, Dagmar], 1998. Gejza Vámoš. In *Portréty slovenských spisovateľov*. Bratislava: Univerzita Komenského, s. 30-39. ISBN 80-223-1237-1.
- HORVÁTH, Tomáš, 2015. Subjekt a melanchólia u Gejzu Vámoša. *Slovenská literatúra*, roč. 62, č. 5, s. 366-392, č. 6, s. 485-494. ISSN 0037-6973.
- MARX, Karl, 1923. *K židovské otázce*. Praha: Knihovna Levé fronty, zv. 3.
- McCAGG, William O., 1989. *A History of Habsburg Jews 1670 - 1918*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press. ISBN 9780253331892.
- LÖWY, Michael, 1980. Jewish Messianism and Libertarian Utopia in Central Europe (1900 - 1933). *New German Critique*, vol. 20, pp. 105-115. ISSN 0094-033X.
- RABINBACH, Anson, 1985. Between Enlightenment and Apocalypse: Benjamin, Bloch and Modern Jewish Messianism. *New German Critique*, vol. 34-36, pp. 78-124. ISSN 0094-033X.
- SJÖBERG, Sami, 2015. Redemption, Utopia and the Avant-Garde. German-Jewish Visions of the Future. In AYERS, David - HJARTARSON, Benedikt - HUTTUNEN, Tomi - VEIVO, Harri, ed. *Utopia. The Avant-garde, Modernism and (Im)possible life. European Avant-Garde and Modernism Studies*, volume 4. Berlin - Boston: De Gruyter, pp. 185-198. ISBN 978-3-11-042709-7.
- ŠTEVČEK, Ján, 1983. Naturalistický expresionizmus Atómov Boha. In ŠTEVČEK, Ján. *Moderný slovenský román*. Bratislava: Tatran, s. 80-90.

Doc. Dagmar Garay Kročanová, PhD.
Katedra slovenskej literatúry
a literárnej vedy
Filozofická fakulta Univerzity
Komenského
Gondova 2
811 02 Bratislava
Slovenská republika
E-mail: dagmar.krocanova@uniba.sk